

dat zich van begin tot einde laat onderkennen als een met lenige intelligentie opgebouwde rationalisatie van een typische ondernemersideologie, is in dit opzicht een merkwaardig product, een deels omdat het duidelijke autobiografische elementen bevat (waardeoordelen, immers, zeggen dikwijls meer over het waarderend subject dan over het gewaardeerde object), voor een ander deel omdat het een centraal vraagstuk van de moderne ondernemerspolitiek krampachtig verhult.

Wat dit laatste aspect betreft dient men te beseffen, dat de voortbrenging van duurzame consumptiegoederen doorgaans plaats vindt in zeer kapitaalintensieve productieprocessen. Dit heeft tot gevolg dat niet alleen een omvangrijke, maar vooral een stabiele afzet van producten een eerste voorwaarde vormt voor het voortbestaan van deze ondernemingen. Productieprogramma's — en daarmee uiteraard eveneens de afzetplanning — worden lang tevoren opgesteld op grond van marktonderzoekingen en prijsverwachtingen. De moderne welvaartsontwikkeling stelt echter deze programmering op losse schroeven, waardoor ernstige gevaren ontstaan voor de continuïteit van de bestaande productie-organisaties. Zahn heeft, in navolging van Katona, hierop gewezen toen hij de betekenis van het „discretionary income” voor het consumentengedrag schetste. Hij stelde daarbij vast, dat deze 'vrij beschikbare koopkracht' zich op korte termijn van de ene markt naar de andere kan verplaatsen, zodat ingrijpende verschuivingen in de consumptieve bestedingen kunnen optreden. Het behoeft geen uitvoerige uiteenzettingen om aan te tonen dat dergelijke mutaties in de koopkrachtige vraag catastrofale gevolgen kunnen hebben, niet slechts voor de direct hierdoor getroffen bedrijfstakken, maar voor de gehele nationale economie. Het is mede in dit licht dat men het streven van de ondernemers moet bezien wanneer zij met behulp van moderne markttechnieken trachten de afzet van hun producten te stabiliseren. De reclame, de koop op afbetaling en in het bijzonder de mode-als-massa-verschijnsel vormen middelen bij het streven dit afzetdilemma op te lossen. Na hetgeen op de voorgaande bladzijden hierover werd opgemerkt behoeft het evenmin een uitvoerige discussie om vast te stellen dat de industriële vormgeving een element van verspilling insluit, dat onder de huidige economische productievoorwaarden een belangrijke bijdrage levert voor het op gang houden van de afzet- en productieprocessen. Niemand zal ontkennen dat deze ontwikkeling er toe heeft bijgedragen de variëteit van esthetisch bevredigende consumptiegoederen te vergroten. Of dit echter als een hoofd- dan wel als een bijproduct van deze ontwikkeling moet worden gezien is afhankelijk van de vraag of de verspilling een wezenlijk kenmerk — of misschien zelfs een voorwaarde — vormt van de op het marktmechanisme gebaseerde kapitalistische productiewijze in haar huidige ontwikkelingsstadium. Deze vraag komt echter in Zahn's catechismus niet voor; wij kunnen haar in dit verband dan ook laten voor wat zij is: een penibele vraag, zowel voor een waarde vrije als voor een niet-waarde vrije wetenschapsbeoefening.

EEN KRITISCHE BLIK OP DE HOMO SOCIOLOGICUS *)

door M. J. M. BRAND-KOOLEN

*„Homo Sociologicus kann weder lieben noch hassen,
weder lachen noch weinen. Er bleibt ein halber,
fremder, künstlicher Mensch”.*

De Sociologie — zegt Dahrendorf — kreeg bij haar geboorte twee taken: zij moest rationeel inzicht geven in het phenomeen maatschappij en tegelijkertijd de mensen tot vrijheid voeren. Deze beide doelstellingen zijn met elkaar in tegenspraak. De sociologie heeft het rationele gekozen en is daarmee tot een

a-morele wetenschap geworden. Doordat Weber waarschuwde tegen de vernieuwing van waardeoordelen en wetenschappelijke inzichten dreef hij de sociologie naar het rationele toe en van het morele af.

Deze opmerkingen, die aan het einde van dit essay worden gemaakt, vormen o.i. de achtergrond, waartegen men deze verhandeling moet zien. Hij poogt dan ook beide taken te verwezenlijken in zijn analyse van het rolbegrip. Volgens hem vindt men in de rol, een begrip dat hij evenals andere schrijvers aan het begrip positie koppelt, het snijpunt tussen mens en samenleving. Door het vervullen van de rol wordt de mens een maatschappelijk wezen. In de rol komen mens en samenleving a.h.w. samen. Daarom is voor hem het object der sociologie: 'Der Entdeckung der Strukturen Sozialer Rollen' ¹⁾

Op deze wijze verliest men noch maatschappij, noch individu uit het oog. (Juist het laatste is voor hem zeer belangrijk!).

Hij introduceert nu de 'Homo Sociologicus', de mens als drager van sociaal gevormde rollen, ²⁾ een wetenschappelijke abstractie, die hij als hulpmiddel wil gebruiken bij de analyse van het rolbegrip.

Daarna werkt hij dit rolbegrip nader uit: de rollen hebben een bindend karakter door de sancties, waarover de samenleving beschikt en worden door het individu reeds gevormd aangetroffen.

De vorming en sanctionering van de rol geschiedt door de referentiegroepen, een begrip, dat hij enigszins gewijzigd van Merton overneemt. Wanneer het individu een rol op zich neemt, geeft hij echter een deel van zijn vrijheid prijs. Dit is voor Dahrendorf een zeer benauwend probleem, dat hem er waarschijnlijk toe heeft verleid zijn sociologische analyse te vermengen met een — vrij sombere — cultuur-philosophische visie. ³⁾

Dahrendorf vraagt zich af welke de *grondkategorie is voor de sociologische analyse*. Hiertoe stelt hij de voor hem principiële vraag: waar vindt men het snijpunt tussen de mens en de samenleving? Nadat hij de groepen, de sociale betrekkingen e.a. categorieën terzijde heeft geschoven, geeft hij als antwoord: in de rol(len). Hiermee in overeenstemming moet dus het rolbegrip de grondkategorie voor de sociologische analyse zijn. ⁴⁾

Nu kan men t.a.v. deze punten twee vragen stellen:

1. Is de vraag naar het snijpunt tussen mens en samenleving de voor de socioloog meest relevante vraag?
2. Is „de rol” hierop het enige antwoord?

Hierover zouden wij de volgende opmerkingen willen maken:

ad 1. Dahrendorf ziet mens en samenleving als twee wezensvreemde grootheden tegenover elkaar, twee grootheden die elkaar ergens snijden. Bij deze antithese blijft hij staan (het woord 'snijpunt' zegt dat reeds) en daardoor komt ons de wijze waarop hij de vraag naar de 'Vermittlung' stelt als bijzonder vreemd voor. O.i. staan mens en samenleving veel meer dialectisch t.o.v. elkaar. Bij Dahrendorf wordt een te strenge scheidslijn aangenomen, het individu kapselt zich a.h.w. in tegenover de buitenwereld. Moet dit inkapselen niet worden gezien als uitvloeisel van een specifiek Duitse, wellicht tot het Lutheranisme herleidbare houding, die de neiging vertoont een scheiding aan te brengen tussen binnenwereld en buitenwereld — een houding die o.a. door schrijvers als Plessner en Kahler ⁵⁾ is geanalyseerd?

De verhouding tussen het individu en de samenleving zouden wij meer weder-

¹⁾ Zie blz. 12.

²⁾ Zie blz. 12.

³⁾ Ter illustratie vergelijkte men de beide definities van sociologie gegeven op blz. 10 en blz. 12, resp. een cultuurfilosofische en een sociologische definitie.

⁴⁾ Blz. 11 en 12.

⁵⁾ Litt. verwijzing: H. Plessner, *Die verspätete Nation* (1957). E. Kahler, *Der deutsche Charakter in der Geschichte Europas* (1937).

kerig willen zien: het individu wordt door zijn omgeving gevormd, maar vormt op zijn beurt in samenwerking met anderen de maatschappij weer opnieuw. De samenleving is immers naar zijn inhoud geen vaststaand gegeven, maar een steeds variërende grootheid.

Maar aangenomen dat men van een snijpunt tussen mens en samenleving kan spreken, dan rijst onmiddellijk de vraag: is dit voor de sociologie relevant? Betreden wij hier niet veeleer het terrein der sociale psychologie? Hij gaat immers uit van de mens in zijn sociaal milieu? Nu kan men opmerken dat de grenzen tussen de sociologie en de sociale psychologie dermate vaag zijn, dat deze kritiek volkomen zinloos is. In dit geval echter heeft deze verwisseling bijzonder belangrijke consequenties. Hier komen wij straks nog op terug.

ad. 2. Nog steeds aannemende dat wij van een snijpunt tussen mens en samenleving kunnen spreken, dan lijkt het antwoord „de rol” niet het enige antwoord, voorlopig althans niet; dit geeft Dahrendorf ons zelf in de mond. ⁶⁾ Wij willen niet ontkennen dat posities en rollen belangrijke elementen zijn in de sociologische analyse. Wat bij Dahrendorf iets minder naar voren komt zijn de betrekkingen tussen de verschillende posities en de patronen die worden gevormd door het feitelijk gedrag van degenen, die in deze posities hun rollen vervullen.

Tenslotte echter blijft een blootleggen van structuren van posities en rollen een vrij formeel geheel, wanneer men een dergelijke structuur niet plaatst in de eigen context, n.l. de door tijd en plaats begrensde cultuureenheid.

De sociale werkelijkheid — die de sociologie toch wil bestuderen — wordt maar *ten dele* gekend, wanneer men het netwerk van posities en rollen bestudeert.

Dahrendorfs *opvatting over de mens* als een van zichzelf vervreemd individu komt ons enigszins verwrongen voor. Voor een groot deel is zijn verhandeling een klaagzang over deze vervreemding. Hij zoekt het individu als individu.

Dit is de reden, waarom hij de groep niet als grond-kategorie voor de sociologische analyse wil aannemen. Hierdoor verdwijnt volgens hem de enkeling uit het gezicht. ⁷⁾ De samenleving, aan de andere kant, is een 'ärgerliche Tatsach' ⁸⁾ oorzaak en schuld van alle vervreemding.

Het wonderlijke nu is dat deze door Dahrendorf zo verfoeide vervreemding een gevolg is van het feit dat hij blijft staan bij de anti-these mens-samenleving. De dialectiek komt bij hem niet op gang. Het is een moeilijk uit te maken zaak in hoeverre in onze huidige samenleving van veel of weinig vervreemding sprake is. Maar vast staat dat een niet-sociaal mens een abstractie is. In dit verband zouden wij nog op een aantal andere fouten willen wijzen:

1. De 'Homo Sociologicus' zoals deze door Dahrendorf wordt voorgesteld is een zuiver wetenschappelijke constructie om als-hulpmiddel te dienen de werkelijkheid te doorgronden. ⁹⁾ Hij houdt zich echter niet aan zijn eigen afspraak en maakt steeds van de homo sociologicus de echte mens. M.a.w. hij springt steeds over van de denkorde naar de zijnsorde. In hoofdstuk VI, over de positie-toewijzing, komt dit al bijzonder sterk naar voren: de 'tabula rasa' van de gedachtenconstructie wordt plotseling de 'reine Mensch', die door het socialiseringsproces van zichzelf vervreemdt.

2. De verhouding tussen de homo sociologicus en de echte mens wordt steeds weer opnieuw aan de orde gesteld. In het laatste deel wordt een oplossing gegeven, een oplossing, die echter in het geheel niet bevredigt. Behalve een groot aantal rollen heeft de mens ook nog een stukje privé-eigendom: zijn

⁶⁾ Vergelijk opmerkingen onderaan blz. 51 + noot.

⁷⁾ Blz. 11.

⁸⁾ Zie o.a. blz. 10.

⁹⁾ Blz. 12, onder II.

'zehnter Charakter'. ¹⁰⁾ Dit 'zehnter Charakter' is het restant van de, door de opgedrongen rollen van zichzelf vervreemde, 'reine Mensch', en spot met alle rollen. Deze verhouding rollen — 'zehnter Charakter' is wederom anti-thetisch i.p.v. dialectisch gezien. Vergelijken we zijn opvatting met die van G. Mead ¹¹⁾, dan blijkt dit. Mead onderscheidt in de mens het 'I' en het 'me', resp. het 'zehnter Charakter' en de som der rollen van Dahrendorf. 'I' en 'me' echter beïnvloeden elkaar wederzijds en zijn beiden een intergrerend deel van de persoonlijkheid. Het 'me' is dus een *werkelijk* deel van de mens en niet een vervreemdend aanhangsel, zoals bij Dahrendorf. Had deze de gedachtengang van Mead gevolgd, dan was hij niet met zijn eigen constructie in de knoop geraakt. ¹²⁾

3. We zeiden dat de verwisseling sociologie-sociale psychologie in dit geval van groot belang is. Hierover nog een enkel woord. Dahrendorf gaat uit van het individu, 'de heer Schmidt' b.v. en vraagt zich af welke rollen (dus: sociologische categorieën) op hem van toepassing zijn: leraar, Duitser, huisvader, etc. Vervolgens constateert hij, dat hij de echte heer Schmidt is kwijt geraakt. ¹³⁾ Dit hoeft ons niet te verbazen: sociologische categorieën abstraheren immers altijd van het individuele; gaat men dan 'terugvertalen', dan vindt men het individu nooit terug. Maar daarom is het individu nog niet van zichzelf vervreemd! Wil men sociale psychologie bedrijven, dan moet men uitgaan van de heer Schmidt en zich afvragen, wat hij doet, hoe hij dit beleeft, etc. Gebruikt men daarbij de constructie van Mead (zie boven), dan is er geen enkel probleem. Wil men echter sociologie bedrijven, dan moet men niet uitgaan van de leraar Schmidt, maar van *de* leraren (b.v. in W. Duitsland, na de tweede wereld-oorlog) en van *de* huisvaders (idem) en daarbij is de heer Schmidt niet van het minste belang. Gaat men echter beide benaderingen door elkaar gebruiken, dan komen de moeilijkheden en de vervreemding.

In het licht van het voorgaande valt ook Dahrendorfs verandering van Merton's begrip *referentiegroep* te begrijpen. Volgens Merton kan een persoon zich refereren aan elke hem bekende groep, onafhankelijk van het contact dat hij met deze groep onderhoudt. ¹⁴⁾ Dahrendorf verandert dit begrip zodanig dat de persoon in kwestie zich alleen richt op groepen waarmee hij *noodzakelijk* in contact komt. ¹⁵⁾

Deze verandering past geheel in Dahrendorfs theorie. Volgens hem immers geeft het individu, wanneer hij een rol op zich neemt, een deel van zijn vrijheid prijs. Wanneer een individu zich richt op een groep, waarmee hij niet noodzakelijk te maken heeft, dan legt hij zichzelf weer een extra rol op en dus méér vervreemding en dat zal hij wel laten! (Dahrendorf ziet niet, dat een individu juist door zijn rolgedrag tot vollediger persoon kan uitgroeien). Te weinig aandacht besteedt Dahrendorf aan het *feitelijke gedrag*. Sociologisch interessant is bij hem alleen het menselijk gedrag voor zover dit beantwoordt aan voorgevormde patronen. ¹⁶⁾ (Zijn opmerking omtrent het niet overeenstemmen van rolverwachting en rolgedrag ¹⁷⁾ wijst er overigens op dat er toch zoiets is als een totale mens, die de niet gewenste rol kan verwerpen). Wanneer de sociologie zich echter alleen zou bezighouden met geconformeerd gedrag,

¹⁰⁾ Blz. 53.

¹¹⁾ T. J. S. Hooning, „Het rolbegrip in de sociologie”, in: *Mens en Maatschappij*, 1957, blz. 270 e.v.

¹²⁾ Vergelijk opmerkingen over het socialiseringsproces, blz. 38—39.

¹³⁾ Blz. 52.

¹⁴⁾ Zie R. K. Merton, *Social Theory and Social Structure*, Glencoe, 1957, blz. 234.

¹⁵⁾ Blz. 29.

¹⁶⁾ Vgl. blz. 42 en 45.

¹⁷⁾ Zie blz. 50.

dan zou een groot deel van de werkelijkheid, n.l. al het afwijkend gedrag, buiten haar gezichtsveld komen te liggen, hetgeen niet alleen een verarming van de sociologie zou betekenen, maar tevens een vervreemding van zichzelf, waar zij toch pretendeert een werkelijkheidswetenschap te zijn.

Samenvattend zouden wij kunnen zeggen dat in dit geval de vermenging van sociologische analyse en cultuur-philosophische kritiek aan geen van beide goed heeft gedaan. Jammer is het, dat hij beide problemen niet beter heeft onderscheiden. Dit zou o.i. een meer vruchtbare discussie mogelijk gemaakt hebben.

*) Naar aanleiding van R. Dahrendorf, *Homo Sociologicus*. Ein Versuch zur Geschichte, Bedeutung und Kritik der Kategorie der Sozialen Rolle, Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen, 1959. Overgenomen van *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 1958, nrs. 2 en 3. Onder leiding van de hoogleraren Beerling en Van Doorn hebben wij, een aantal kandidaten in de sociologie te Leiden, deze verhandeling in het afgelopen academisch jaar besproken. De bezwaren, die tijdens deze besprekingen gerezen zijn tegen de wijze waarop Dahrendorf een aantal problemen aansnijdt, zijn voor mij aanleiding geweest tot het schrijven van deze kritiek.

BOEKBESPREKINGEN

H. RIJKEN VAN OLST. Inleiding tot de sociale statistiek.

Assen: Van Gorcum, deel 1, 1958, 201 pp.; deel 2, 1959, 199 pp.

H. DE JONGE. Inleiding tot de medische statistiek, Leiden: Nederlands Instituut voor Praeventieve Geneeskunde, deel 1, 1958, XV + 335 pp.; deel 2, 1960, XII + 350 pp.

Het inzicht dat de statistische methode en analyse een duidelijk aanwijsbare plaats in het moderne sociale onderzoek behoren te hebben wordt thans in vrij grote kring gedeeld. Dit tijdschrift zou zijn naam niet verdienen wanneer het niet tot het verbreiden van dit inzicht het nodige zou hebben bijgedragen. Zulks geschiedde o.a. enige jaren geleden in een artikel van M. J. van Doorn-Jansen getiteld: „De sociaal onderzoeker en het arsenaal der statistiek”¹⁾. De schrijfster gaf hierin een tour d'horizon van het te beheersen terrein en enige aanwijzingen voor de te gebruiken literatuur, waarin het totaal ontbreken van goede Nederlandse werken opviel. Sindsdien zijn er twee boeken verschenen, die elk op eigen wijze en met wisselend succes een poging bevatten in de hierboven gesignaleerde lacune te voorzien.

Het boek van Rijken van Olst is blijkens het 'woord vooraf' „bestemd voor studenten en studerende in de sociologie, de sociale geografie, de ekonomie, de rechtswetenschap en andere vakken, die het maatschappelijke leven tot onderwerp hebben, alsmede voor praktici, zoals onderzoekers en werkers op sociaal gebied, o.a. bij planologische diensten, bij ekonomisch-technologische instituten, bij kamers van koophandel, bij werkgevers- en werknemersorganisaties, bij het onderwijs, bij voorlichtingsinstellingen op maatschappelijk gebied en in de journalistiek.”

Het eerste deel brengt in het eerste hoofdstuk een schets van opzet, organisatie en geschiedenis van de statistiek. Hoofdstuk II geeft in een aantal paragrafen een eenvoudig overzicht van de wijze waarop cijfermateriaal wordt verzameld en bewerkt. Tevens biedt het een nuttige verhandeling over afrondingsregels en andere normen die hierbij gelden, terwijl ook aandacht wordt besteed aan een aantal kenmerken van frequentieverdelingen, de vor-

¹⁾ M. J. van Doorn-Jansen, „De sociaal onderzoeker en het arsenaal der statistiek”, *Soc. Gids*, jg. 5, 1 (januari 1958), p. 10.